

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh988>

OSMANLI SON DÖNEMİNDEN AHLAK VE TERBİYE'YE İKİ FARKLI YAKLAŞIM: ABDULLAH ŞEVKET VE MEHMET HAZİK'IN AHLAK VE TERBİYE ANLAYIŞLARI ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA

Hasan MEYDAN*

Öz

18. yüzyıldan itibaren bilgi ve tekniği üretmede geri kaldığını fark eden Osmanlı, Tanzimat ile birlikte Batının etkisi ile yeni bir eğitim anlayışı kurgulamaya başladı. Bu yeni eğitim anlayışı medreseler, mektepler, yabancı okulları ile oldukça kozmopolit bir yapı arz etmektedir. Bu süreçte eğitimin ahlak, din ve dil gibi manevi unsurlarının temelini nasıl olması gerektiği önemli bir tartışma konusu olmuştur. Çalışmamızın amacı Osmanlı'nın son döneminde yaşamış iki âlimin ahlak ve terbiyeye yaklaşımlarını karşılaştırarak dönemin ahlak ve terbiye anlayışına ilişkin sonuçlara ulaşmaktır. Âlimlerden birisi ilmiye sınıfını temsil eden Abdullah Şevket, diğeri ise maarif sınıfından Zeynizade Hazık'tır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. İki âlimin ahlaki temellendirme biçimleri; terbiye/pedagoji anlayışları ve görüşlerini dayandırdıkları referans noktaları inceleme teması olarak belirlenmiş ve değerlendirmeler bu temalar üzerine yapılmıştır. Sonuçta Zeynizade'nin, ahlaki akıl ve toplumsal zorunlulukla temellendirdiği, Abdullah Şevket'in ise geleneksel İslam Ahlakı çizgisinde dini temellendirmeyi tercih ettiği görülmüştür. Zeynizade Batı kaynaklı ahlak, bilgi ve terbiye anlayışından istifade ederken Abdullah Şevket geleneksel ahlak, bilgi ve terbiye anlayışını sürdürmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Ahlak, Terbiye, Batılaşma, Abdullah Şevket, Zeynizade Mehmet.*

* Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi Din Eğitimi Bölümü.

Two Different Approaches to Ethics and Education in the Last Period of Ottomans: A Comparison on Ethics and Education Thoughts of Abdullah Şevket and Zeynizade Hazık

Abstract

Beginning from the 18th century, the Ottomans realized that it had fallen behind in the production of knowledge and technique, so they started to construct a new educational understanding under the influence of the West throughout Tanzimat Reforms Era. The new educational understanding was a very cosmopolitan structure with madrasahs, modern schools (mektep), and foreign schools. In this process, justification of the spiritual elements of education such as morality, religion and language has become an important debate. The aim of our study is comparing the approaches of two scholars who lived in the last period of the Ottomans to morals and education to reach the conclusions related to the moral and education understanding of the period. One of the scholars is Abdullah Şevket, who represents the Muslim theologians (ulema), and the other is ZeynizadeHazık from the modern educational structure (maarif). In the study the descriptive analysis method from the qualitative research methods is used. Morality justification and pedagogy understanding of two scholars, and their reference points are defined as the basic themes of the examination and evaluations are made on these themes. In the end, we find that Zeynizade chooses ethics based on reason and social necessity while Abdullah Şevket trailing traditional Islamic Ethics chooses to base on religion. While Zeynizade is benefiting from Western ethics, knowledge and pedagogy understanding, Abdullah Şevket is trying to maintain traditional morality, knowledge and education understanding.

KeyWords: *Ottomans, Ethics, Education, Abdullah Şevket, Zeynizade Mehmet.*

1. Giriş

18. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batılı devletler karşısında geri kalmaya başladığını idrak eden Osmanlı devleti bu durumu telafi etmek için askeri sistem ve onu destekleyecek eğitim kurumlarında yenilikler yapma arayışına girdi. Yapılan ilk iş geri kalmanın en net yansımalarının görüldüğü askeri alanda ihtiyaç duyulan yeni bilgi ve tekniği ülkeye taşıyacak ve kullanacak mühendislik, topçuluk, matematik, geometri, haritacılık ve tıp bilgisine sahip kişileri yetiştirecek okullar açmak oldu¹. O zamana kadar

¹ Osmanlıda eğitim sisteminde yapılan yenileşme hareketleri için bkz. Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*,

Osmanlı Son Döneminden Ahlak Ve Terbiye'ye İki Farklı Yaklaşım: Abdullah Şevket Ve Mehmet Hazık'ın Ahlak Ve Terbiye Anlayışları Üzerine Bir Karşılaştırma

Osmanlı eğitim sisteminin esasını oluşturan medreselerde söz konusu dersleri verebilecek akli² ve müspet bilimlere vâkîf, uygulamalı bilimler konusunda yetişmiş müderrisler yeterince bulunmadığı için bu okullara öğretmenler Avrupa'dan, çoğunlukla da Fransa'dan getirildi. 1829 yılından itibaren ise Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlandı ve buralarda yetişenler ülkeye döndüklerinde eğitim ve düşünce alanında önemli görevlerde bulundular.

Tanzimat (1839) ile birlikte Osmanlıcılık politikası kurtuluş çaresi olarak görüldü. Osmanlıcılık politikasının eğitim ve düşünce dünyamıza en önemli yansıması, dış etkiye çok açık kozmopolit bir eğitim politikasının yaygınlaşması oldu³. Bu kozmopolit anlayış modern mektepleri geliştirirken medreseleri gittikçe zayıflayan bir dev olarak kaderleri ile baş başa bırakmaya, bağımsız devlet gibi hareket eden azınlık ve yabancı okullarına çözüm üretememeye, Fransa'nın baskısı altında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlamaya ve Islahat Fermanıyla (1856) Avrupa'nın eğitim ve bilim sermayesinden istifade edileceğinin açıkça deklare edilmesine kadar⁴ çok geniş bir konjonktürde kendini gösterdi. Tanzimat dönemine damgasını vuran, eğitim ve düşünce dünyamızda hala etkileri görülen bu faaliyetler o dönemin şartları içerisinde kendi bilim ve tekniğini üretemeyen toplumu bir an önce bunu yapabilir hale getirmek veya mevcut olanı ödünç alarak devlet ve milleti, içinde bulunduğu zor durumdan bir an önce kurtarmanın yolu olarak görülmekteydi.

İstanbul: Eser Matbaası, 1977.Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara: Pegem Akademi, 23. Baskı, 2013.

² Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de sıklıkla değineceğimiz akli ilimlere ilişkin bir hususu hatırlatmak gerektiği kanaatindeyiz. Osmanlı medreselerinde tecrübi ilimlerin aksine akli ilimler her dönemde yer bulmuş olmasına karşın bu ilimler büyük oranda eski akıl yürütmeleri ezberlemeye yönelik işlendiği için gerçek anlamda yeni fikirler ve yöntemler geliştirmede başarılı olunamamıştır. Niyazi Berkes (Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973, s. 158)'in de belirttiği üzere Osmanlı'da medresenin iki bilgi kaynağından birisi nakil diğeri ise akıldır. Ancak akli bilgiler de ezberci bir anlayışla öğretildiği için akıl ile nakil arasında bilgi kaynağı olma yönünden bir fark bulunmuyordu. Bu bağlamda M. Akif'in medrese ulemasını geleneksel bilgiyi güncellemeden tekrar edip durmasına eleştirisini de hatırlamakta fayda vardır. "En büyük fazılınmız: Bunların âsârından./Belki on şerhe bakıp, bir kuru mânâ çıkaran./Yedi yüzyıllık eserlerle bu dinin hâlâ./İhtiyâcâtını kâbil mi telâfî? Asla. [Ersoy, M. A. (2007) Safahat, Ankara Elips Kitabevi, s. 397].

³ Zeki Salih Zengin, II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009, s.23-33.

⁴ Bkz. Akyüz, 2013, s. 159.

Osmanlı devlet adamlarının kendi toplumlarına ve düşünce dünyalarına zarar verebilecek ne kadar Batı menşeli düşünce varsa hepsine karşı kültür ve medeniyetlerini açık hale getiren bu adımların neticelerini önceden kestirip kestiremediğini bilmek zor⁵. Ancak kesin olan şu ki; söz konusu adımlar, o güne kadar toplumsal hafızası ve eğitim felsefesi büyük oranda İslam dini çerçevesinde, özellikle de itikatta Maturidi ve Eşari; hukukta Hanefi ve Şafii; maneviyat ve ahlakta Yesevi, Mevlevi, Bektaşî Nakşibendi, Kadiri ve Halveti çizgide şekillenmiş olan Osmanlı düşünce dünyasında önemli değişimlere neden olmuştur. Tarihinin hemen her döneminde Osmanlı, çok inançlı bir toplumsal yapıya sahip olmakla birlikte Müslüman ahalinin eğitiminin geleneksel olarak ibadethaneler, sıbyan okulları, medrese ve tekkelerde yürütüldüğü bir devletti ve bu eğitim, kurumsal olarak devletin teolojik meşruiyetini de temsil eden şeyhülislamlık tarafından idare edilmekteydi. Mektep tarzı okulların açılması, Batı ile fikri alış-verişin artması ve matbuat imkânlarının gelişmesi ile birlikte Osmanlı'nın kendi içinde tutarlı bir bütün oluşturan bu düşünce dünyası ciddi bir örselenme ile karşı karşıya kaldı.

Geleneksel eğitim ve düşünce dünyasının sarsılma biçimlerine, döneme ilişkin literatürden pek çok örnek bulmak mümkündür. Ancak bunlardan dikkat çekici olan birkaç tanesini paylaşmak istiyoruz. Niyazi Berkes'in Türkiye'de Çağdaşlaşma isimli eserinde naklettiği Fransız Mac Farlane adlı bir doktorun hatıraları bu bağlamda önemlidir. 1847 yılında Tıbbiye'yi ziyaret eden bu doktor okulun kütüphanesinde daha önce hiçbir yerde görmediği kadar çok materyalizm ağırlıklı eser bulunduğunu, bir hastaneyi ziyareti esnasında materyalizmin başyapıtlarından olan Baron d'Holbach'ın Systeme de la Nature'un son baskısının özellikle de tanrı düşüncesinin saçmalığına (!) ilişkin kısımlarının doktorlar tarafından inceden inceye irdelenerek

⁵ Batıdan gelen zararlı cereyanları ve bunların Osmanlı eğitim sistemi ve toplum yapısı üzerindeki olumsuz etkilerini fark etme ve bunlara karşı tedbir alma konusunda dönemin en hassas yönetim anlayışını sergileyen II Abdülhamit'in bile kendi döneminde eğitim vasıtasıyla yaşanan dönüşüme ilişkin çaresizliği, dönemin şartlarını ortaya koyma açısından ilginçtir. II. Abdülhamit dönemi, eğitimde nicel gelişim açısından - kendisinden hiç de hazzetmeyen bir tarzda dönemini ele alan - eğitim tarihçisi Osman Ergin'in bile "yayımla ve ilerleme seneleri" (Ergin, Türk... s. 839) olarak adlandıracağı bir dönem olmasına rağmen azınlık ve yabancı okullarının zararlı faaliyetlerinin, mekteplerde dini ve milli değerlere muhalif düşüncelerin neşvünema bulmasının önüne geçilemediği bir dönem olmuştur. Devlet iktisadi, siyasi ve askeri şartların bir sonucu olarak eğitim ve düşünce alanında yaşanan toplum ve devlet aleyhine niteliksel bozulmanın önüne geçememiştir (Bkz. Sarıkaya, Medreseler... s. 68, 69; Akyüz, Türk... s. 245-247).

Osmanlı Son Döneminden Ahlak Ve Terbiye'ye İki Farklı Yaklaşım: Abdullah Şevket Ve Mehmet Hazık'ın Ahlak Ve Terbiye Anlayışları Üzerine Bir Karşılaştırma

okunduğunu gördüğünü nakleder⁶. Tanzimat'tan itibaren Osmanlı düşünce dünyasındaki kozmopolit yapıyı gösteren ilginç verilerden bir diğeri ise 1872 tarihinde İstanbul'da yayınlanan 31 süreli mecmuanın sekizinin Rumca, sekizinin Ermenice, yedisinin Fransızca, ikisinin İbranice, ikisinin İngilizce, birinin Arapça olup sadece üç tanesinin Türkçe yayınlanmasıdır⁷.

Osmanlıda medreselerin alet ilimlerle uğraşmaktan bir türlü asli ilimlere eğilemediği, bu nedenle eğitimde bir kısır döngü içinde kaldığı eleştirisi sıklıkla yapılmaktadır. Ancak Tanzimat dönemi ve sonrası Osmanlı'nın kozmopolit düşünce dünyasının bir yansıması olarak eğitim sisteminin sadece medreselerde değil mekteplerde de alet ilimlerden esas ilimlere geçemediği, bilgiyi üretilmediği için hep alet ilimlerle uğraşmak zorunda kaldığını gösteren bariz işaretler vardır. Bu bağlamda dönemden herhangi bir mektebin programına göz gezdirmek yeterlidir. Örneğin 1898 yılında yayınlanan askeri rüştiye programında üç yılda okutulacak toplam 17 çeşit dersin sadece sekiz tanesi matematik, coğrafya, hendese, ilmihal, akait, peygamberler tarihi, İslam tarihi gibi asli ilimlere aitken geriye kalan 9 dersin tamamı Fransızca, Arapça ve Osmanlıca gramer, okuma ve yazı gibi alet derslerdir⁸. Bu durum aslında bizlere mekteplerden umulan gayenin neden bir türlü elde edilemediğine, ihtiyaç duyulan kalifiye elemanların yetişmediğine ilişkin de ipuçları vermekte; Mehmet Akif'in "Ne yetiştirdi ki şunlar acaba? Anlatınız! İşimiz düştü mü tersaneye yahut denize/ Mutlaka, âdetimizdir, koşarız İngiliz'e..."⁹ dizeleri daha anlamlı hale gelmektedir.

II. Abdulhamit döneminden itibaren bazı yükseköğretim okulları ve özellikle Mülkiye Mektebinde yaşanan olumsuz gelişmeler yönetim tarafından fark edilerek yeniden İslam dini temelli, milli unsurları ön plana çıkartan ve devlete-millete sadakati önceleyen bir eğitim anlayışına geçilmeye çalışıldığı görülür. Bu dönemde ilim ve fenni kesp etmiş, selamet-i fikrîye ve salâbet-i dinîyeye mâlik ve saltanat-ı seniyyeye sâdık vatandaşlar yetiştirmek eğitimin temel amacı olmuştur¹⁰. Bu amaçlar çerçevesinde okullarda din ve ahlak

⁶ Berkes, Türkiye'de... s. 204 ve 205.

⁷ Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Yazar ve Hocaları*, Marmara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1992, s. 2.

⁸ Bkz. Zengin, II. Abdülhamit... s. 73.

⁹ Ersoy, Safahat, 2007, s. 371.

¹⁰ Söz konusu amaçlar 15 Ocak 1990 tarihli eğitim program ve kurumlarının teftişi amacıyla bir komisyon kurulmasına ilişkin belgeden alınmıştır. Belge hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Salih Zengin, 2009, s. 57.

eğitiminin ağırlığı artırılmış, tarih-i Osmani gibi dersler konulmuş; eğitim-öğretim program ve süreçleri ile eğitimciler denetlenmeye çalışılmıştır. Söz konusu anlayış II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu kez İslamcı temeller geri plana bırakılarak daha çok milli devlet anlayışına doğru kaymıştır. II. Meşrutiyet sonrasında mekteplerde görev ahlaki ve vatandaşlık eğitimi temelinde okutulmaya başlanan Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye dersleri bu anlayışın önemli bir yansımasını oluşturmaktaydı. Bu yeni anlayış, ahlaki temellendirmede ve ahlak eğitiminde dini unsurlardan önce toplumsal, akli ve pedagojik temellendirmeye önem vermekte ve vatandaşlık eğitimi içermekteydi.

Eğitim sistemi ve düşüncesinde batıdan gelen olumsuz etkileri ortaya koyarken 18. Yüzyıldan itibaren açılan okulların kazandırdıklarını da göz ardı etmemek gerektiği kanaatindeyiz. Bu okullarla bir yandan da Osmanlı, Batının 16. Yüzyıldan itibaren geçiş yaptığı Aristo mantığı yerine deney ve gözleme dayalı bilim anlayışına geçmeye çalışmıştır. 16. Yüzyıla kadar en parlak dönemini yaşayan ancak bundan sonra skolastik bir eğitim anlayışına gömülerek aktarmacı ve ezberci Aristo mantığı içinde öncüller-kıyas ve önermeler çıkarmaya yönelik bir metodoloji benimseyen medrese bilgi anlayışının yerine deney ve gözleme, olguya dayalı bilgi üretme anlayışına adım atılmıştır¹¹. Eğitim anlayışında ise usulü cedide denilen ve eğitimde araç-gereç, yöntem ve metotların öğrenenlerin ilgi ve ihtiyaçlarını dikkate alır biçimde yeniden ele alındığı psikolojik ve pedagojik bir farkındalığın doğuşuna imkân hazırlanmıştır¹². Yenileşme hareketlerinden beklenen esas yararlar bu noktalarda olduğu halde - siyasi, ekonomik ve askeri şartların etkisi ile - kültür, siyaset ve ideoloji alanında negatif sonuçlar ön plana çıkmıştır.

Osmanlının, sosyal ve siyasi değişim ve batılı düşüncelerin etkisi ile yeni bir eğitim anlayışı kurgulama durumunda kaldığı bu dönemin sonunda eğitim anlayışının ahlak, din ve dil gibi manevi eğitim unsurlarına yönelik

¹¹ Recai Doğan, *Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Batılılaşma Açısından Tahlili*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi, c. 37, 1997, s. 407-441.

¹² Modern eğitim yöntemlerinin Osmanlı maarif dünyasına entegre edilmesinin genel ismi olarak değerlendirilebilecek Usul-ü cedide hareketi hem teorik hem de pratik boyutta dönemde karşılık bulmuştur. Pek çok eğitimcinin katkı verdiği bu hareketin en büyük temsilcilerinden birisi Selim Sabit Efendi'dir. Selim Sabit Efendi Rehnuma-i Muallimin isimli eserinde eğitimde yeni usulü ve eğitimcilerin işine yarayacak pratik bilgileri açıklamaktadır. [Bkz. Buyrukçu, R. (2002) Selim Sabit Efendi'nin Rehnuma-i Muallimin'ine Pedagojik Bir Yaklaşım, Dini Araştırmalar, 4(12), s.7-30].

Osmanlı Son Döneminden Ahlak Ve Terbiye'ye İki Farklı Yaklaşım: Abdullah Şevket Ve Mehmet Hazık'ın Ahlak Ve Terbiye Anlayışları Üzerine Bir Karşılaştırma

boyutunun temelini nasıl olması gerektiği önemli bir tartışma konusu olmuştur. Eğitimin manevi unsurlarının nasıl temellendirileceği özellikle de ahlak ve terbiyenin dini mi olacağı; yoksa seküler bir anlayışla mı temellendirileceği tartışması dönemin en hararetli tartışmalarından birini oluşturmuştur. Bu tartışma II. Meşrutiyet sonrasında Emrullah Efendi, Satı Bey, İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve özellikle de Ziya Gökalp ile birlikte doruk noktasına ulaşmış ve eğitimin manevi unsurlarının milli ve dini temele dayanması noktasına evrilmiş¹³ gibi görünse de Tevhid-i Tedrisat kanunu sonrasındaki uygulamalar bunu nakzeden bir görünüm arz etmiştir¹⁴. Söz konusu tartışmalarda terbiyenin dini olması gerektiğini öne sürenler özellikle ahlakın dine dayanması gerektiğini, ahlaki ilke ve kuralların dini kaynaklardan çıkarılması gerektiğini öne sürerken; diğer anlayış daha çok, akli, psikolojik, pedagojik ve sosyolojik temellendirmelere yer vermiştir.

Çalışmamızda söz konusu tartışmaların mayalanıp matbuat kanalıyla iyice gün yüzüne çıkmaya başladığı ve eğitim öğretim kurumlarına yansıdığı II Abdülhamit'in son dönemleri ve II. Meşrutiyet dönemlerinde terbiye ve ahlak üzerine eserler kaleme almış iki âlimi ele alıyoruz. Ele alacağımız âlimler dönemlerinde yaşanan tartışmalarda ve bu konular üzerine günümüze kadar yapılan çalışmalarda ön plana çıkan âlimler olmamakla birlikte ikisinin de hayatın içinde, uygulamada bu teorik anlayışları farklı biçimlerde yaşatan kişiler olmaları onların görüşlerini önemli kılmaktadır. Dönemdeki farklı bakış açılarını görme açısından, kenarda köşede kalmış ancak hayatın içinde yer alan mütefekkirlerin anlayış ve uygulamaları önemli ipuçları vermektedir. Zira söz konusu âlimlerden Zeynizade Hazık eserlerinden batı düşüncesini bildiği anlaşılan bir eğitimci, Abdullah Şevket ise ilmiye sınıfına mensup medreseden yetişmiş bir naib'tir.

¹³ Söz konusu tartışmaların farklı boyutlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin, Türk... s. 1291-1374.

¹⁴ Tevhid-i Tedrisat'ın amacı ülkedeki eğitimin kozmopolit yapısını sonlandırmak olsa da uygulamada esas özünden koparak eğitimin manevi unsurlarını yıpratıcı bir konuma sürüklendiği bilinmektedir. Konuya ilişkin daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Recai Doğan, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitimi-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar, Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s.227-288. Zeki Salih Zengin, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi, Dini Araştırmalar Dergisi v.(3), 2002, s.81-106.

Çalışmamızda söz konusu iki âlimin eserlerinde ahlak ve terbiyeye ilişkin ortaya koydukları fikirlerin karşılaştırması yapılması amaçlanmaktadır. Karşılaştırmada nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analizde araştırma dokümanından elde edilen bulgular araştırma soruları çerçevesinde sistematik bir biçimde betimlenir, yorumlanır, benzerlik ve farklılıklar neden sonuç ilişkileri içerisinde ortaya konmaya çalışılır¹⁵. Çalışmamızda betimsel analize çerçeve oluşturmak üzere söz konusu âlimlerin eserlerinde (a) ahlakı temellendirme biçimleri; (b) terbiye/pedagoji anlayışları ve (v) bu anlayışın dayandığı referans noktalarının belirlenmesi amaçlanmış ve değerlendirmeler bu temel noktalar üzerine yapılmıştır.

2. Abdullah Şevket ve Zeynizade Mehmet Hazk'ın Hayatı ve Kişiliği

İçelli Abdullah Şevket'in baba adı Ahmet Hamdi'dir. Doğum ve vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte elimizdeki matbu eserlerinin ilkinin 1317/1901 ikincisinin ise 1328/1912 veya 1913 yıllarında yayınlanmış oluşu yaşadığı dönem hakkında fikir vermektedir. Karamürsel'de (1317/1901'li yıllar) ¹⁶ ve Bandırma'da (1328/1912 veya 1913'li yıllar) ¹⁷ naiplik¹⁸ yapmıştır. Necâtul Mükellefin ve Ahlâk-ı Dînî isimli iki matbu eseri bulunmaktadır. Eserlerinden fıkıhın yanı sıra akait, hadis ve şiir üzerine eğitim gördüğü veya bunlara ilgi duyduğu anlaşılmaktadır. Fikirlerinde ehlisünnet geleneğine sıkı sıkıya bağlıdır.

Abdullah Şevket'e ilişkin Recep Dikici'nin "Karamürsel Nâibi Abdullah Şevket ve Osmanlı Dönemindeki Diğer Kocaelili (İzmitli) Alimler"

¹⁵ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, 5. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınları, 2005, s. 224-225.

¹⁶ Müellif bu bilgiyi Ahlak-ı Dini isimli eserinin kapağında vermektedir. Bkz. Abdullah Şevket Bin Mahmud Hamdi, Ahlâk-ı Dînî, İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1328.

¹⁷ Müellif bu bilgiyi Necâtü'l Mükellefin isimli eserinin kapağında vermektedir. Bkz. Abdullah Şevket bin Mahmud Hamdi, Necâtü'l-Mükellefin, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası 1317.

¹⁸ Osmanlı'da yeni fethedilen yerlere idareyi temsilen sancak beyi veya subaşı, hukuku temsilen kadı yahut nâib tayin edilirdi. Nâibler, medrese eğitimi alarak özellikle fıkıh alanında kendi kaza dairesinde ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mesleği mensubu kimselerdi. Osmanlı adli teşkilâtında kadı yardımcısı ve vekili olan nâib kadı tarafından belirlenir, Anadolu veya Rumeli kazaskeri tarafından tasdik edilirdi (Mehmet İpşirli, Naib, DİA, c. 32, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 312).

Osmanlı Son Döneminden Ahlak Ve Terbiye'ye İki Farklı Yaklaşım: Abdullah Şevket Ve Mehmet Hazık'ın Ahlak Ve Terbiye Anlayışları Üzerine Bir Karşılaştırma

başlıklı özet bildirisi¹⁹ ile tarafımızdan Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlak Anlayışları İlmi Toplantısında sunulan Abdullah Şevket isimli tebliğ bulunmaktadır²⁰. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ahlak düşüncesi ve terbiyesinin gelişimini Tanzimat'tan Günümüze Osmanlı'da Ahlak Eğitimi isimli çalışmasında titiz bir üslupla inceleyen Umut Kaya ise müellifin matbu iki eserinden geniş ölçüde yararlanmışır²¹. Yapmış olduğu görevler ve eserlerinin içeriği medresede eğitim gördüğünü göstermektedir.

Abdullah Şevket ile aynı dönemlerde yaşadığı bilinen Yozgatlı Zeynizade Mehmet, Hazık veya Doktor lakabıyla bilinmektedir. Hayatı hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Mehmet Hazık'ın maarif alanında görev yapan bir mütefekkir olduğu Bursalı Mehmet Tahir tarafından belirtilmektedir²². Müellifin en bilinen eserleri pratik ve muhtasar bir pedagoji kitabı olan Terbiye²³, II. Meşrutiyet'in sonrasında kaleme aldığı Hürriyet ve kendi alanında bir ilk olan tütünü Terk Etmenin Çaresi²⁴ simli eserleridir. Bunun dışında İlm-i İnsaniyat, İlm-i Hayat, İlm-i Ruh, Esir ve Müessir ve Tulu-u Efkâr müellifin basılmış diğer eserleridir.²⁵ Müellifin Malûmât-ı Medeniye²⁶ ve Malûmât-ı Medeniye ve Ahlakiye²⁷ isimli iptidaiye, rüştiye ve idadilerde okutulmak için hazırlanmış ahlak ve vatandaşlık bilgisi kitapları bulunmaktadır.

¹⁹ Recep Dikici, Karamürsel Nâibi Abdullah Şevket ve Osmanlı Dönemindeki Diğer Kocaelili (İzmitli) Âlimler; (Ed.) H. Selvi, M. B. Çelik, A. Yeşildal; *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II* içinde (1941-1961); Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.

²⁰ Bu çalışmamızda Abdullah Şevket'e ilişkin bazı bilgiler yayınlanma aşamasında olan söz konusu tebliğden alınmıştır. Bkz. Hasan Meydan, Abdullah Şevket, Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlak Anlayışları Tartışmalı İlmi Toplantı (Basılmamış Bildiri), 22-23 Ekim 2016, Düzce.

²¹ Bkz. Umut Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlıda Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

²² Bursalı Mehmet Tahir, *Ahlak Kitaplarımız*, İstanbul: Necm İstikbal Matbaası, 1325, s.44.

²³ Zeynizade Mehmet Hâzık, *Terbiye: (Terbiye-i Bedeniye, Terbiye-i Fikriye, Terbiye-i Ahlakiye)* İstanbul: Matbaa-i Cihan, 1323.

²⁴ Zeynizade, 1323. Eser ayrıca 1325 yılında tekrar basılmıştır. İkinci baskının iç kapağında birinci baskıya ait bilgilerin yer aldığı ikinci bir kapak daha yer almaktadır.

²⁵ Aynı eserlerin isimleri müellifin Tütünü Terk Etmenin Çaresi kitabının baş tarafında da yer almaktadır. (Zeynizade Mehmet Hazık, *Tütünü Terk Etmenin Çaresi*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323.)

²⁶ Zeynizade Mehmet Hazık, *Malûmât-ı Medeniye*, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1324.

²⁷ Zeynizade Mehmet Hazık, *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlakiye*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1328.

Müellif ve eserleri üzerine bir tebliğ ve değerlendirme mahiyetli iki makale çalışması ile bir sadeleştirme çalışması gerçekleştirilmiştir. Özdemir tarafından gerçekleştirilen çalışmada Terbiye isimli eserin Birinci bölümü sadeleştirilerek yayınlanmıştır²⁸. Tarafımızdan gerçekleştirilen iki makale çalışmasında ise “Terbiye” eserinin “Ahlak Terbiyesi” ve “Fikir Terbiyesi” bölümleri tetkik edilerek yayınlanmıştır²⁹. Ayrıca tarafımızdan müellifin hayatı, kişiliği, eserleri ve ahlak ve terbiyeye ilişkin görüşlerini esas alan bir bildiri çalışması gerçekleştirilmiştir³⁰. Müellif hakkında bildiklerimiz onun mektep menşeli olduğunu veya mekteplerde yetişen âlimlerin formasyonuna sahip olduğunu göstermektedir.

3. İki Âlimin Ahlak Anlayışı

İki âlimin ahlaki tanımlayışları, ahlak anlayışları arasındaki farklılıklara ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Zira yapılan tanımlamalar nazari ahlakın temel konusu olan ahlakın temellendirilmesi, ahlaki ilke ve değerlerin kaynağı ve ahlaki yaptırıma bakış açıları konusunda önemli bilgiler içermektedir. Yapmış olduğu görevler ve eserlerinde ortaya koyduğu akait, fıkıh ve hadis birikimi ile ilmiye sınıfını temsil eden Abdullah Şevket yalın olarak “ahlak” kavramını kullanmaktan kaçınmakta, özellikle “güzel ahlakı” tercih etmektedir. O’na göre “güzel ahlak dini emir ve yasakların özü ve insan nefsinde asli bir haslet olup terkinde bulunanları dışa yansıtmaya ve güzel davranışlar ortaya koymaya vesile olan güçlü bir melekedir”³¹.

Abdullah Şevket bu tanımlama ile güzel ahlakı dine bağlamakta, dini emir ve yasakların özünün güzel ahlak olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla ahlaki ilke ve değerlerin, bunlara ilişkin bilginin dinden geldiğini, dini emir ve yasaklar sayesinde insanın iyi ve kötüyü bilebileceğini kabul etmektedir. Bu durum Abdullah Şevketin epistemolojik açıdan ahlakı dine dayandırdığını

²⁸ Sadettin Özdemir, Zeynizade Mehmet Hazık Efendi’nin Terbiye Adlı Eserinin Birinci Bölümü, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007, sayı: 6, s. 226-232.

²⁹ Hasan Meydan, Zeynizade Mehmet Hazık’ın Terbiye İsimli Eserinin ”Ahlak Terbiyesi” Bölümünün Günümüz Türkçesine Aktarım ve Tetkiki. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16(30), 2014, s. 203-228; Hasan Meydan, Zeynizade Mehmet Hazık’ın "Terbiye" İsimli Eserinin Fikir Terbiyesi Bölümünün Sadeleştirme Ve Tetkiki. *Journal Of History School*, 8(XXI), 2015, s. 375-397.

³⁰ Hasan Meydan, Zeynizade Mehmet Hâzık, *Son Dönem Osmanlı Ahlak Terbiyecileri ve Ahlak Terbiyesi*, 2014, s. 113-148.

³¹ Abdullah Şevket, *Necâtu'l Mükellefin*, s. 291-292.

Osmanlı Son Döneminden Ahlak Ve Terbiye'ye İki Farklı Yaklaşım: Abdullah Şevket Ve Mehmet Hazık'ın Ahlak Ve Terbiye Anlayışları Üzerine Bir Karşılaştırma

göstermektedir. İkinci olarak müellifin tanımını ahlaka felsefi açıdan yaklaşan âlimlerin ahlakın, davranışların kendinden kolaylıkla çıktığı nefiste yerleşik bir meleke olduğu şeklindeki tanımından izler taşımaktadır. Geleneksel olarak İslam ahlakçıları ahlakı “davranışların kendisinden kolaylıkla çıktığı ruhta yerleşmiş bir heyet-i rasiha³²” şeklinde tanımlamışlardır.

Müellifin tanımında dikkati çeken üçüncü husus ise güzel ahlakı insanın - yaratılışa dayanan - asli ve esas unsuru olarak kabul etmesidir³³. Abdullah Şevket güzel ahlakın insanda içsel olan kaynağının ne olduğu sorusuna verdiği cevapsa tasavvuf öğretileri ile özdeşleşmiş³⁴ olan ruh-nefis ayrımıdır. Ona göre güzel ahlak ruhun, kötü ahlak ise nefsin özelliğidir. Ruh, güzel ve güzelliklerin kaynağı iken nefis kötüdür ve kötülüklerin kaynağıdır³⁵.

Abdullah Şevket ahlaki davranışı niçin yapmalıyız sorusunun cevabı olan ahlakın yaptırım gücünü de dine dayanmaktadır. Yüce Allah, güzel ahlaka uygun davranışı ödüllendireceği gibi kötü davranışları da cezalandıracaktır. Öyle ki; insanın kendisinden davranışlar sadır olan yedi uzvu (göz, kulak, dil, karın, tenasül uzvu, el ve ayaklar) ile işlediği kötülükler karşılık olarak Allah yedi cehennem (cehennem, lazâ, hutame, sair, sakar, cahîm ve haviye) yaratmıştır. İnsanın bu uzuvları ile işlediği her bir kötülük onu cehennemlerden birine götürdüğü için bu azalar ahlaki açıdan terbiye edilmelidir³⁶.

Ona göre din ve ahlak arasındaki bütünleşme zaruridir. Çünkü dünyevi işler asla salt dünyevi değildir. Ahlakın konusunu teşkil eden ve dünyevi gibi görülen insanlarla ilişkiler asla dinden bağımsız değildir. Zira “İyilik (birr) ve takva üzerine yardımlaşın...³⁷” ayetinde müminlere dünya ve din işleri birlikte hatırlatılmaktadır. Ayette geçen birr/iyilik insanların rızasını; takva ise

³² Gazali, *İhyâu ulûmi'd din*, Mehmed A. Müftüoğlu (Çev.), A. Fikri Yavuz (Tashih), İstanbul: Tuğra Neşriyat, 2000, Cilt:3, s. 120; İbn Miskeveyh, *Ahlakî Olgunlaştırmak*, s. 36.

³³ Nitekim bir başka yerde “İnsanoğlunun yaratılış cevherinde saklı bulunan bir ilahi mevhibe/hediye olan güzel ahlak...³³” (Abdullah Şevket, *Necâtu'l Mükellefin*, s. 295.) ifadesini kullanarak bunu daha açık bir şekilde dile getirmiştir.

³⁴ Bkz. Hüseyin Peker, *Tasavvuf Psikolojisi*, OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 7, 1993, s. 41.

³⁵ Abdullah Şevket, *Necâtu'l Mükellefin*, s. 294.

³⁶ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dînî*, s. 33.

³⁷ Maide, 5/2.

Allah'ın rızasını ifade etmektedir. Bir kimse bu iki rızayı birbirine ne kadar yaklaştırabilirse o kadar çok iki dünya saadetine yaklaşmış olur³⁸.

Abdullah Şevket'te dini temellendirmenin tek istisnası ahlakla, insanların toplum halinde yaşama ihtiyaçları arasında kurduğu ilişkidir. İnsanlar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için toplum halinde yaşamak zorundadır. Toplum halinde yaşayabilmek için ise nefsaniliğin ortadan kaldırılması gerekir. Nefsaniliği ortadan kaldırmak ilk olarak dinin, ikinci olarak da yöneticilerin görevidir³⁹.

Maarif erbabından Zeynizade'ye göre ise "ahlak, felsefeye ait bir konu olup kendimizin ve hemcinslerimizin davranış ve hareketlerini değerlendirmek ve onları akla ve hikmete uygun olup olmadıklarına göre ret ve kabul etmektir."⁴⁰ Zeynizade'nin ahlak tanımında öncelikle ahlakın felsefeye ait bir konu olduğu belirtilmektedir. Ahlakı dine bağlayan Abdullah Şevket'in aksine Zeynizade onu felsefeye ait bir konu olarak değerlendirmektedir. Kanaatimizce bu değerlendirme O'nun ahlaka bakışını bir bütün olarak belirlemede, ahlaki ilke ve değerlerin kaynağı ve ahlakın yaptırım gücü konusunda farklı bir bakış açısı ortaya çıkartmaktadır.

İkinci olarak Zeynizade ahlakı insanlar arasındaki ilişkilerde değerlendirme işlevi gören ilkeler veya kurallar olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirme iki yönlüdür: başkalarının davranışlarını değerlendirmek veya kendi davranışlarımızı değerlendirerek kendimizin yargıcı olmak. Tanımda dikkati çeken üçüncü husus ise bu değerlendirmenin neye göre yapılacağına işaret edilmesidir. Zeynizade'ye göre bu değerlendirmede referans noktası akıl ve hikmettir. Müellifin ahlakın temellendirmesinde akli ön plana aldığı eserlerinde açıkça görülmektedir. Eserlerinin genelinde dikkati çeken vazife vurgusunu da dikkate aldığımızda döneminde İslam ahlakçıları arasında oldukça yaygın olan Kant'ın deontolojik ahlak anlayışının onun üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Öte yandan Zeynizade'de salt teorik temellendirmelere dayanan bir ödev ahlakından bahsetmek mümkün değildir. Ödev ahlakını daha sade biçimde ve topluma hizmet düşüncesi ile birleştirilerek kullanmaktadır. Ona göre ahlak insanlık âleminin devamı ve yükselmesi için işe koşulan araçlardır. İnsan varlığını insanlığa hizmet eder bir mevkie koymalı da sonra bu koyduğu

³⁸ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dîni*, s. 179.

³⁹ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dîni*, s. 15.

⁴⁰ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 144.

mevkiinin esasını tam olarak öğrenmeye çalışmalıdır.⁴¹ Zeynizade'nin akıl ile beraber ahlaki doğru ve yanlışa kaynak olarak gördüğü hikmet ile neyi kastettiği tam anlaşılmasa da hikmetin daha çok felsefe veya dini değerlerle çatışmayan felsefe için kullanıldığını varsayabiliriz. Eserlerinde dini referanslara yer vermeden ahlaki ele almasına karşın dini değerlerle uyumlu sonuçlara varma çabası da buna işaret etmektedir.⁴²

Zeynizade ahlaki ilke ve değerlerin kaynağı olarak akli ön plana çıkartmakla kaçınılmaz olarak göreceli bir anlayışa doğru yönelmektedir. Kendimizin ve başkalarının davranışlarını ret ve kabulün esası nedir? Davranışları neye göre ret veya kabul etmeliyiz? Sorularına “Herkeste bir özgürlük olduğu gibi farklı zamanlara göre de bu ret ve kabul doğal olarak değişecektir. İşte bu hususlar henüz felsefenin karanlık ufukları altında yer alır.”⁴³ Şeklinde cevap vererek ahlaki açıdan romantik ve septik bir yaklaşım sergilemektedir. Ahlakı mutlak ilkeler ortaya koyma pozisyonunda olan dine dayandıran Abdullah Şevket'in aksine değişken bir varlık olan insana dayanmakla doğal olarak böyle bir sonuca varmaktadır.

Ahlakın yaptırım gücünü nereden aldığı konusunda Zeynizade doğrudan insanın toplumsallaşma ihtiyacına dayanır. Mademki biz bir âlem içerisindeyiz, mademki bir insanlık kafilesinin fertlerinden biriyiz; öyleyse her şeyden önce o âlemdeki yerimizi bilmeye ve birbirimizle olan münasebetimizi anlamaya ve o kafilenin genel ahengine hâlel getirmeden ona uygun hareket etmeye mecburuz. Aksi halde her birisi bir tarafa çekilirse o insan kitlesi dağılır, ahenk de bozulur.⁴⁴ Dolayısıyla barış ve güvenlik ihtiyacı insanları akıl yoluyla kurulmuş bir sosyal düzen içinde yaşamaya zorlamakta ve insanlar ahlaki hayatın dayanağı olan bir uzlaşma zeminine ulaşmaktadırlar. Neticede ahlak yaptırım gücünü insan ve toplumun huzur ve barış ihtiyacından almaktadır.

4. Terbiye/pedagoji Anlayışları

Abdullah Şevket'in ahlak anlayışından anlaşıldığı üzere, güzel ahlak insanın içinde açığa çıkarılmayı bekleyen ilahi bir hediyedir. İnsan içindeki bu hediye terbiye yoluna girip çalışarak hak edebilir. Yani insanın yaratılışında

⁴¹ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 12.

⁴² Bkz. Meydan, Zeynizade... s: 203-228.

⁴³ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 144.

⁴⁴ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 10-12

bulunan meleke sayesinde dince emredilen ve yasaklananlar doğrultusunda davranışlar ortaya koymak terbiyeli/ahlaklı olmak demekse terbiye işi de güzel ahlakı oluşturmak, kesp etmek veya talim etmek olur⁴⁵. Tüm ilimlerin nihai hedefi de insanı güzel davranışlara, hayırlı amele yönlendirmektir. İnsana nefsini kötülükten arındırma alışkanlığı kazandırmayan ilim, ilim sayılmamalıdır⁴⁶. Bu nedenledir ki âlimin öğretim işinde dikkat etmesi gereken en önemli noktalardan birisi öğrencisinin niyetini Allah rızasına yönlendirmektir⁴⁷.

O'na göre muallimin en temel vazifesi iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmaktır. Muallim bunu başkalarına değil öncelikle kendi nefesine yapmalıdır. Çünkü halin yol göstericiliği kavlin yol göstericiliğinden daha güçlüdür⁴⁸. Muallim emir ve nehiy işinde kaba bir üslup tutmamalı, çocuğun anlayış kapasitesine uygun bir dil ve yöntemle bunu yapmalıdır. Ona bir şeyi yasaklayacağı vakit o şeyin fenalığını kendisine genişçe anlatmalıdır. Mesela çocuğa önce yeme-içmede ifrat ve tefritin zararı ve dengeli olmanın faydası hikâye tarzında güzelce anlatılıp çocuğun vicdan mahkemesinde bir ön bilgi (anlayarak öğrenme) oluşturmalı ondan sonra çocuk men edilmelidir⁴⁹. Çocukla böyle bir ön bilgi ve muhakeme alıştırmaları yapmaksızın, davranışın hikmetini anlamadan yasaklar koymak onu güzel ahlaka karşı köreltir.

Abdullah Şevket çocuk terbiyesinde pedagojik usullere çok fazla girmemekte konuları daha çok eğitim-öğretim ortamında öğretmen ve öğrencinin uyması gereken edepler bağlamında ele almaktadır⁵⁰. Bununla beraber - yukarıdaki örnekten anlaşıldığı üzere - çocuğun gelişim seviyesine uygun, tedrici ve anlamaya dayalı/içsel ahlakı geliştirici bir usul ve tahkiye/hikâye etme gibi eğlendirici teknikler kullanmaya önem verdiği anlaşılmaktadır. O'na göre çocuğa masum anlayış kapasitesine uygun/*çocuğa göre bir dil* ile Yaratıcısını, peygamberini, mezhebini, haram ve helali, emir ve yasakları, temizlik ve düzeni, büyüklere hürmet ve küçüklere merhameti; giyecek, yiyecek ve içecek dair davranışları sırasıyla talim etmelidir⁵¹.

⁴⁵ Abdullah Şevket, *Necâtu'l Mükellefîn*, s. 296.

⁴⁶ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dînî* s. 210.

⁴⁷ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dînî* s. 206.

⁴⁸ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dînî* s. 204.

⁴⁹ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dînî*, s. 299-300.

⁵⁰ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dînî* s. 205-206, 213.

⁵¹ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dînî*, s. 299-300.

Osmanlı Son Döneminden Ahlak Ve Terbiye'ye İki Farklı Yaklaşım: Abdullah Şevket Ve Mehmet Hazık'ın Ahlak Ve Terbiye Anlayışları Üzerine Bir Karşılaştırma

Çocuğa neyi öğretmeliyiz sorusuna ise müellif iki farklı açıdan yaklaşır. Öncelikle büyü ve sihir gibi ilimleri insan yararına olmayan, öğrenilmemesi gereken ilimler olarak değerlendirir. Öğrenilmesi gereken faydalı ilimler ise fıkıh, tıp, astronomi ve nahivdir. Bu ilimlerden birincisi dinin anahtarı, ikincisi bedenın selameti, üçüncüsü vakitlerin öğrenilmesi, dördüncüsü ise diğeri ilimleri öğrenmeye vesile olmasından dolayı faydalı ilimler olarak görülmüştür⁵². Öğrenilme sırası açısından ise öncelikli ve herkes tarafından öğrenilmesi gereken ilimler (farz-ı ayın) ve öncelikli olmayan, herkese gerekmeyen ilimler (farz-ı kifâye) ayırımına gitmektedir. Öğrenilmesi farz-ı ayın olan ilimler Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve fiillerinden bahseden akait ilimleridir ve herkese farzdır. Farz-ı kifâye ilimler ise dörttür:

- a) Asıl İlimler: kitap, sünnet, icma ve kıyastır.
- b) Furu İlimler: Fıkıh ve tasavvuf ilmidir.
- c) Hazırlık İlimleri: Şeri ilimlerin tahsiline vesile olan dil ve yazı ilimleri.
- d) Tamamlayıcı İlimler: Mahreç, tecvit, tefsir ve usulüne ilişkin ilimler.

Farz-ı ayın ve farz-ı kifâye ilimler öğrenildikten sonra talebenin zamanı kalırsa kozmografya, coğrafya ve matematik gibi ilimleri öğrenmesi de yasak değildir⁵³.

Abdullah Şevket'in terbiyenin temel unsurlarına ilişkin görüşlerine karşılık Zeynizade Hazık'ın eserlerinde eğitim ilke ve usullerine daha fazla yer ayrıldığı görülmektedir. Terbiye konusunu müstakil bir kitapta ele alan Zeynizade onu; beden, fikir ve ahlak terbiyesi olarak üç grupta değerlendirmekte ve açıklamalarında döneminin Batı kaynaklı yeni psikoloji ve pedagoji bilgilerini de kullanmaktadır. O'na göre çocuğun aileden aldığı ilk intiba ahlak eğitiminin merkezinde yer alır. Anne baba ve veliler ilk intibayı öyle vermelidir ki çocuklar bütün hayatları boyunca tahsil edecekleri terbiyeyi o ölçü ile belirleyebilsinler. İyi bir anne-baba terbiyesi görmeyenler terbiyenin temeli demek olan ilk intibayı alamayacaklarından ilerde kendi gayretleri ile güzel bir terbiye elde etmeleri biraz güçtür⁵⁴.

⁵² Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dîni*, s. 204.

⁵³ Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dîni*, s. 207. Abdullah Şevket'in ilimlerin öğrenilme listesini dini ilimler talebesi için anlamak durumundayız. Müellifin farz-ı ayın ve kifâye ayırımı da buna işaret etmektedir.

⁵⁴ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 151.

Aileden alınan ilk intibain özü dört temel ilkedir: itaat, ibret, arkadaşlık ve vicdan⁵⁵. İtaat çocuğa hata işlememe alışkanlığı kazandırmaktır. Çocuğa yedi sekiz yaşına gelinceye kadar temel ahlaki vazifelere dair alışkanlık kazandırılmış olmalıdır. Alışkanlık kazandırmak için: yapıcı disiplin ve geri bildirim uygulanmalıdır. Disiplin, çocuğun yanlışla düşmesini engelleyici bir çevre hazırlayıp o çevre içinde kalmasını sağlamaktır. Geri bildirim ise çocuğa hatalarını göstermek ve bu hataların doğrularını yapabilmesi için ona imkânlar sunmaktır⁵⁶. Ahlakı geliştiren ikinci ilke ibret ilkesidir. İbret çocuğun hayattan ders alabilmesi anlamına gelir. Bunun için de tecrübe, müşahede ve mütalaa yöntemleri izlenmelidir. Bunlar özetle bireyin kendisinin ve başkalarının, hâlihazırdaki ve geçmişteki yaşamlarına ahlaki bir gözle bakıp sonuçlar çıkarma yollarıdır⁵⁷.

Zeynizade arkadaşlığı ahlak terbiyesini gerçekleştiren üçüncü yol olarak görmektedir. O'na göre arkadaş kişinin ideallerini gerçekleştirmesine destek olan kişidir. Arkadaşlık ise elden geldiği kadar birbirine yardım ve birbirinin işlerini kolaylaştırmaya gayret etmektir. İnsan eğer böyle arkadaşlar bulabilirse ahlak terbiyesinin büyük kısmını halletmiş olur⁵⁸. Ahlak terbiyesinde dördüncü adım olarak vicdan prensibini kabul eden müellif vicdanı insana daima doğruyu gösteren bir hakikat ışığı olarak kabul eder. Ahlak terbiyesi açısından vicdan: her şeyi önce kendi nefesine tatbik ve kıyas ettikten sonra diğerlerine uygulamaktır⁵⁹.

Zeynizade 'ye göre çocuğun fikir terbiyesinin güzelce gerçekleşmesi için öncelikle somut şeylerin öğretimi ile işe başlanmalıdır. Çocuğun günlük hayatta sürekli münasebette bulunduğu eşya ve varlığı iyice bilmesini sağlayan; çevredeki olgu, olay ve nesnelere konu alan "eşya bilgisi" dersi önemlidir. Bir çocuk ilk önce çevresindeki taşları, toprakları, ağaçları bilip onların özelliklerini öğrenirse; vücudunu, uzuvlarını, onların görevlerini ve korunma yollarını; yemek yeme hususundaki kuralları iyice bellerse fikir terbiyesinin ilk kademesini tamamlamış olur.⁶⁰ İlimlerin öğrenilme sırası ise dil⁶¹, maddi ilimler⁶², manevi ilimler (matematik ve edebiyat)⁶³, hakikat ilmi

⁵⁵ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 149-180.

⁵⁶ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 150-155.

⁵⁷ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 167-182.

⁵⁸ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 184.

⁵⁹ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 193, 194.

⁶⁰ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 92, 94.

⁶¹ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 103.

(hikmet veya felsefe)⁶⁴ ve vahdet-kesret (tefekkür etme usulü)⁶⁵ ilimler şeklinde olmalıdır.

Düşünce eğitiminde yakın çevreden uzağa, müspetten menfiye doğru tedrici bir yol izlemelidir. Fikir terbiyesi için çocuk iptidaiye mektebinde Elif-Bayı öğrenir öğrenmez dil eğitimi ve eşya bilgisine geçilmeli ardından çocuğa zooloji, botanik, tabakât, hikmet, kimya, kozmografya, anatomi, fizyoloji gibi maddi ilimlere giriş bilgileri öğretilmelidir. Bunlar çocuklara iptidaiye mektebinden itibaren gösterilmeli ki çocuklar tabiatla yakın olmaya alıştıırılabilir. Henüz düşünce kabiliyeti inkişaf etmemiş iptidaiye mektebindeki çocuğa kendisiyle ilgisi bulunmayan bilgiler ezberletilmemelidir. Küçük yaştaki anlamadıkları birtakım bilgileri ezberletmek onların zihinlerini köreltmektedir.

Maddi ilimlerden sonra fikir terbiyesine hizmet eden dersler manevi ilimler, yani matematik ve edebiyattır. Manevi ilimler belirsiz (soyut) olarak başladıkları halde açık, kesin ve somut bir netice ile sonlanırlar. Bu ilimlerle çocuk belli yolları izleyip deneme ve yanılmalar, hataları tespit edip düzeltmeler yaparak sonuç elde etmenin yollarını öğrenir. Matematik ilimi ve edebiyat sayesinde hatanın ne olduğunu, onun nasıl işlendiğini, nasıl düzeltileceğini ve hangi yolla sonuç alınacağını öğreniriz. Böylece belirsiz bir halden belirli bir hale ulaşmak suretiyle fikir terbiyemizi tamamlamış oluruz.

Maddi ve manevi ilimlerden sonra fikir terbiyesini tamama erdirecek ilim, hakikat ilimi yani felsefedir. Felsefe sayesinde insan maddi ve manevi ilimlerden öğrendiklerini bir araya toplayarak onlardan genel hakikatler çıkarma imkânına kavuşur. Fikir terbiyesinin kemal noktası ise vahdet ve kesret ilmidir. Vahdet ve kesret insana huzur veren vahdet ortamlarında, tabiatın içindeki güzellikleri izleyerek tefekkür edebilmeyi öğrenmektir. İnsan şehirlerin kasvetli ortamından çıkıp temiz ve doğal ortamlarda yaşayarak düşünce ve duygu dünyasını zenginleştirebilir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı son döneminde maarif alanındaki kozmopolit anlayışın düşünce dünyasındaki yansımalarını ahlak ve terbiyeye farklı bakış açıları

⁶² Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 120.

⁶³ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 130.

⁶⁴ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s:135.

⁶⁵ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s: 140.

üzerinden incelediğimizde ilmiye ve maarife mensup iki âlimin görüşlerinde ciddi farklılaşmalar olduğu anlaşılmaktadır. Batı ile etkileşimin ciddi şekilde arttığı, fikri ve kültürel etkilenmelerin üst düzeyde olduğu bir dönemde Abdullah Şevket toplumda yabancı adetlerin yaygınlaşmasını geleneksel dini kaynaklardan uzaklaşmaya bağlamakta ve bununla mücadele için eser kaleme almaktadır. Sonuç itibarıyla fikirlerinde daha geleneksel ve normatif bir ahlak eğitimi üslubunu tercih etmektedir. Zeynizade ise hissedilen gelişim ihtiyacı ve Batı etkisi ile yeni teşekkül etmeye başlayan akli ve tecrübi bilgi anlayışını kullanmaktadır. Bu anlayış ahlak ve terbiyede metin ve otoriteye dayalı normatif öğretiler yerine tecrübe ve akli muhakemeye dayalı yöntemleri tercih etmekte ve psikoloji ve pedagojinin verilerinden yararlanmaktadır. Öte yandan iki mütefekkirin de pozitivist veya materyalist bir anlayıştan uzak olduğu, dini ve ahlaki geleneklere hürmette kusur etmemeye önem verdikleri de anlaşılmaktadır. Bu durum onların metodolojik olarak farklı yollar benimsemiş olsalar da ciddi düşünce kırılmaları yaşamadıklarını göstermektedir.

Zeynizade, ahlak ve eğitimini toplumsal ve deontolojik ahlak merkezli bir bakış açısı ile ele almaktadır. Eserlerinde ahlakın dini temelini ve dini kaynaklara değinmeden daha çok insanın toplum içindeki yeri ile ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda eserlerinde dini kaynaklara nadiren doğrudan atıf yapmakta⁶⁶ yer yer - doğrudan atıf yapmaksızın - ayet ve hadislerle örtüşen görüşler serdetmektedir⁶⁷. Bununla birlikte dine ve dini kaynaklara yönelik negatif bir tutuma sahip olduğunu söylemek de mümkün değildir. Aksine özellikle beden terbiyesinde abdest ve namaz gibi ibadetlerin temizlik ve bedeni canlı tutmadaki fonksiyonlarını dikkate almaktadır. Bunlara devam etmenin terbiyeye uygun olduğunu belirtmektedir⁶⁸. Onun ahlaka ilişkin bakış açısı, döneminde Avrupa'da ve kısmen Osmanlı'da revaç bulan Kant'çı ahlak ve ulus devletlerin oluşumu ile birlikte vatandaşlık eğitimi olarak kendini göstermeye başlayan toplumcu ahlaka yakın durmaktadır.

Zeynizade'nin aksine Abdullah Şevket ahlakı tamamen dine dayandırmaktadır. O'na göre ahlaki ilke ve değerler dinin emir ve nehiyeleri

⁶⁶ Bkz. Zeynizade, *M. Medeniye*, 1324, s. 12.

⁶⁷ Zeynizade'nin dine ve dini kaynaklara bakışının Tanzimat sonrasında yavaş yavaş Osmanlı toplumunda izleri görülmeye başlayan laik anlayışa yakın olduğu anlaşılmaktadır. Zira o dini kanunların vicdani ilgilendiren bireysel kanunlar olduğunu açık olarak ifade etmektedir (Zeynizade, *M. Medeniye ve Ahlakiye*, s. 91-96).

⁶⁸ Zeynizade, *Terbiye*, 1323, s. 52-53.

Osmanlı Son Döneminden Ahlak Ve Terbiye'ye İki Farklı Yaklaşım: Abdullah Şevket Ve Mehmet Hazık'ın Ahlak Ve Terbiye Anlayışları Üzerine Bir Karşılaştırma

tarafından belirlenmekte, ahlakın yaptırım gücü de Yüce Allah'a ve onun adaletinin Ahrette tecelli edeceğine inanmaktan gelmektedir. Abdullah Şevket'in ahlaki tamamen dine dayandırması, onu ahlak üzerine teorik analizlerden çok, ortalama insanın ahlaki durumu ve yaşantısını dinin temel kaynakları Kur'an ve sünnetten çıkarılan ahlak öğütleriyle düzenlemeyi amaç edinen geleneksel İslam ahlakçılarına yaklaştırmaktadır. Bu anlayışta ahlaki doğru ve yanlışa dair bilginin kaynağı Kur'an ve Sünnet, model alınacak örnek de Hz. Peygamber ve onun ashabıdır⁶⁹. Abdullah Şevket bu anlayışa kendini islah etmek⁷⁰, kalbi arındırmak, ruh ve nefis ikiliği, nefis terbiye ve tezkiyesi⁷¹ gibi tasavvufi öğretileri de ekleyerek ahlak ve terbiyesini ele almaktadır. Sonuçta Abdullah Şevket'in, geleneksel İslam ahlak düşüncesini tasavvufun öğretileri ile de harmanlayan Gazali'den önemli oranda istifade ettiği görülmektedir⁷².

Abdullah Şevket'e göre dinin emir ve nehiyleri terbiyenin amacını ve nasıl olması gerektiğini belirlemektedir. Bu nedenle Abdullah Şevket terbiye sürecini muallim, talebe ve öğretim sürecinin dini esaslarla belirlenen edepleri muvacehesinde ele alır. Onun terbiye usulüne ilişkin öz açıklamalarından tedrici, çocuğa göre, anlamaya dayalı/içsel ahlaki geliştirici yöntemler önerdiği sonucuna varmak mümkün olsa da mütefekkir bunların ayrıntısına girmemektedir. İlimlerin öğrenilmesinde ise öncelik farz-ı ayın olan akait ilmi, ardından fıkıh ve diğer dini ilimler gelmektedir. En son olarak vakit kalırsa akli ve tecrübi ilimleri öğrenmeye müsaade edilmektedir. Abdullah Şevket'in ilimlerin öğrenilme sıralaması⁷³, terbiye konularını edepler bağlamında ele alışı onun Zernûcî, İbn Cemaâ ve İbn Sahnun gibi geleneksel İslam

⁶⁹ İslam ahlak literatüründe farklı alanların bakış açılarıyla ahlakın ele alınışı kelâmî, felsefî, tasavvufî, geleneksel ahlak gibi yaklaşımların ortaya çıkmasını sağlamıştır. İslam ahlak düşüncesinin gelişim doğrultuları olarak değerlendirebileceğimiz bu yaklaşımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Kaymakcan ve Hasan Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, 2. Baskı, İstanbul: Dem Yayınları, 2016, s. 112-120.

⁷⁰ Abdullah Şevket, *Necâtu'l Müekellifin*, s. 68.

⁷¹ Bkz. Abdullah Şevket, *Ahlâk-ı Dînî*, s. s. 84.

⁷² Abdullah Şevket'in Gazali'den yararlandığı hususlara ilişkin bir değerlendirme için bkz. Meydan, Abdullah Şevket, 2016.

⁷³ Öğrenilmesi farz olan ilimler ve ilimlerin öğrenilme sırası için geleneksel İslam eğitimcilerinden Burhaneddin Zernûcî'nin görüşleri için bkz. Burhaneddin Zernûcî, *Talimü'l Müteallim*, (trc.) Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Feyiz Yayınları, 2010, s. 44, 45, 83 ve 84.

eğitimcilerinin fikir ve yöntemlerine büyük oranda sadık kaldığını göstermektedir⁷⁴.

Zeynizade'nin terbiye konusuna yaklaşımı ise oldukça bütüncüdür. Terbiyeyi beden, fikir ve ahlaktan müteşekkil bir bütün olarak ele alarak her birisini ayrıntılı bir şekilde işlemektedir. Onun görüşlerini bütüncül kılan bir başka husus ise çocuğun farklı yetilerine hitap eden yöntemler önermesidir. Ahlak terbiyesinde itaat, ibret, vicdan ve arkadaşlık ilkeleri çocuğun aklına ve duygularına hitap ederken bir yandan da çevresel etkileri düzenlemeyi hatırlatmaktadır. Ahlak eğitiminde davranışçı, bilişsel ve sosyal öğrenmeyi bir bütün olarak dikkate almaktadır. İlimlerin öğrenilme sıralamasında ise geleneksel anlayıştan ciddi şekilde ayrılarak eşya bilgisinin öncelikli olarak öğrenilmesini istemekte ve çocuğun olay ve olgulara yakın, tecrübi ilimlerle düşünce yeteneğinin geliştirilebileceğini belirtmektedir. Bu durum onun ahlak ve fikir terbiyesini ele alırken döneminde revaç bulmaya başlayan akli ve tecrübi epistemoloji anlayışına daha yakın durduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Abdullah Şevket Bin Mahmud Hamdi, *Ahlâk-ı Dîni*, İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1328.

Abdullah Şevket bin Mahmud Hamdi, *Necâti'l-Mükellefîn*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası 1317.

Yıldırım, Ali, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 5. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınları, 2005.

Burhaneddin Zernûcî, *Tâlimü'l Müteallim*, (Trc.) Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Feyiz Yayınları, 2010.

Bursalı Mehmet Tahir, *Ahlak Kitaplarımız*, İstanbul: Necm İstikbal Matbaası, 1325.

Buyrukçu, R. Selim Sabit Efendi'nin Rehnuma-i Muallimin'ine Pedagojik Bir Yaklaşım, *Dini Araştırmalar*, 4(12), 2002, s.7-30.

Gazali, *İhyâu Ulûmi'd Din*, Mehmed A. Müftüoğlu (Çev.), A. Fikri Yavuz (Tashih), İstanbul: Tuğra Neşriyat, 2000.

⁷⁴ Geleneksel İslam eğitimcilerinin benzer yaklaşımları için bkz. İbn. Sahnun, *Âdâbu'l Muallimin*, Mehmet Faruk Bayraktar (Çeviri ve İnceleme), İstanbul: İfav Yayınları, 2009; Zernûcî, *Tâlimü'l Müteallim*, 2010; M. Faruk Bayraktar, *İbn Cema'a'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, İstanbul: İfav Yayınları, 2009.

Osmanlı Son Döneminden Ahlak Ve Terbiye'ye İki Farklı Yaklaşım: Abdullah Şevket Ve Mehmet Hazık'ın Ahlak Ve Terbiye Anlayışları Üzerine Bir Karşılaştırma

Er, Hamit, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Yazar ve Hocaları*, Marmara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1992.

Ersoy, M. A. Safahat, Ankara: Elips Kitabevi, 2007.

Meydan, Hasan, Abdullah Şevket, *Son Dönem Osmanlı Mütefakkirleri ve Ahlak Anlayışları Tartışmalı İlmi Toplantı* (Basım Sürecinde Bildiri), 22-23 Ekim 2016, Düzce.

Meydan, Hasan, Zeynizâde Mehmet Hâzık, *Son Dönem Osmanlı Ahlak Terbiyecileri ve Ahlak Terbiyesi*, 2014, s. 113-148.

Meydan, Hasan, Zeynizade Mehmet Hazık'ın Terbiye İsimli Eserinin "Ahlak Terbiyesi" Bölümünün Günümüz Türkçesine Aktarım ve Tetkiki. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(30), 2014, s. 203-228.

Meydan, Hasan, Zeynizade Mehmet Hazık'ın "Terbiye" İsimli Eserinin Fikir Terbiyesi Bölümünün Sadeleştirme Ve Tetkiki. *Journal Of History School*, 8(XXI), 2015, s. 375-397.

Peker, Hüseyin, *Tasavvuf Psikolojisi, OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s: 7, 1993.

İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırmak*, A. Şener, İ Kayaoğlu ve C. Tunç (çev.), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2013.

İbn. Sahnun, *Âdâbu'l Muallimin*, Mehmet Faruk Bayraktar (Çeviri ve İnceleme), İstanbul: İfav Yayınları, 2009.

Bayraktar, M. Faruk, *İbn Cemaal'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, İstanbul: İfav Yayınları, 2009.

İpşirli, Mehmet, *Naib*, DİA, c. 32, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.

Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Doğan, Recai, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s.227-288.

Doğan, Recai, Osmanlı Eğitim Kurumları Ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Batılılaşma Açısından Tahlili, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, c. 37, 1997.

Dikici, Recep, Karamürsel Nâibi Abdullah Şevket ve Osmanlı Dönemindeki Diğer Kocaelili (İzmitli) Âlimler; (Ed.) H. Selvi, M. B. Çelik,

A. Yeşildal; *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II* içinde (1941-1961); Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.

Kaymakcan, Recep ve Hasan Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, 2. Baskı, İstanbul: Dem Yayınları, 2016.

Özdemir, Sadettin, Zeynizade Mehmet Hazık Efendi'nin Terbiye Adlı Eserinin Birinci Bölümü, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007, sayı: 6, s. 226-232.

Kaya, Umur, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlıda Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi, 23. Baskı, 2013.

Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Zengin, Zeki Salih, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009

Zengin, Zeki Salih, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi, *Dini Araştırmalar Dergisi* c.(3), 2002, s.81-106.

Zeynîzâde Mehmet Hâzık, *Terbiye: (Terbiye-i Bedeniye, Terbiye-i Fikriye, Terbiye-i Ahlakiye)* İstanbul: Matbaa-i Cihan, 1323.

Zeynizade Mehmet Hazık, *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlakiye*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1328.

Zeynizade Mehmet Hazık, *Malûmât-ı Medeniye*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1324.

Zeynizade Mehmet Hazık, *Tütünü Terk Etmenin Çaresi*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323.